

Meikäläisiä vai muukalaisia – Johannes Öhquist, Magnus Enckell ja täyttymätön kertomus

Teppo Jokinen

Öhquist, Johannes: *Pietarista kolmanteen valtakuntaan*. Saksankielisestä käsikirjoituksesta *Erinnerungen* suomentanut sekä muistelmia täydentävän kuvauksen Johannes Öhquistin taustasta ja elämänvaiheista laatinut Matti Liinamaa. Fenix-Kustannus Oy 2006.

Kalha, Harri: *Tapaus Magnus Enckell*. Historiallisia Tutkimuksia 227. SKS 2005.

”Maailmankansalainen vaiko muukalainen kaikilla?” kysyy Matti Liinamaa osuvasti Johannes Öhquistin elämänvaiheita käsittelevän kuvauksensa alussa. Johannes Öhquist (1861–1949) oli kulttuurivaikuttaja, jonka nykypäivä on lähes unohtanut. Tämä Pietarissa kasvanut ulkosuomalainen muutti 1880-luvulla Helsinkiin, jossa hän työskenteli mm. kenraalikuvernöörin kanslian arkistonhoitajana ja yliopiston saksan kielen lehtorina. Öhquist vaikutti Suomen autonomia- ja itsenäisyystaistelussa ja oli Suomi-tietouden tärkein levittäjänä saksankielisissä maissa vuosikymmenten ajan.

Monitoimimiehen aktiivisuus eri aloilla ilmeni erityisesti kirjoittamisena. Matti Liinamaan toimitama ja saksankielisestä käsikirjoituksesta käännetty Johannes Öhquistin elämänekerta *Pietarista kolmanteen valtakuntaan* nostaa esiin pitkään epäkiintoiseksi koetun skribentin elämänvaiheet. Samalla kun kirja muistuttaa Pietarin ja Moskovan roolista kulttuurivirtausten välittäjänä Suomeen 1800-luvun lopulla se myös herättää lukijan miettimään, miten oli mahdollista, että sellainen liberaali kosmopoliitti ja demokratian puolustaja kuin Öhquist kääntyi äkisti 1930-luvulla kriitikittömäksi kansallisosialismin ja Hitlerin ihailijaksi.

Johannes Öhquistin ilmeisimmin sodan aikana 1940-luvulla Wolfachissa Saksassa kirjoittama muistelmakäsikirjoitus on itsessään fragmentaarinen: ajallisesti se kattaa vain noin puolet tekijän elinvuosista. Paljolti muistinvaraisesti kirjoitettu teksti (suurin osa Öhquistin arkistosta oli jäänyt Öhquistin asuntoon Hvitträskiin hänen muutettuaan 1930-luvun lopulla Saksaan) oli alun perin tarkoitettu omaisille kuvaukseksi lähinnä kirjoittajan lapsuus- ja opiskeluvuosista.

Das Leben, das nie verwesende,
rollt unabänderlich fort
und findet nie das erlösende,
das selige, letzte Wort.

(Johannes Öhquistin runosta ”Kosmos”;
Der Pilger, Wien & Leipzig 1908)

Osin viimeistelemätön elämänekerran käsikirjoitus ei itsessään riitä rakentamaan Öhquistin henkilökuvaa, niinpä Liinamaa onkin täydentänyt kirjaa epilogilla, joka siteeraa Öhquistin päiväkirjamerkintöjä keväältä 1945, ja kuvauksella Öhquistin taustasta ja elämänvaiheista, jossa hän hyödyntää säilynyttä laajaa kirjeenvaihtoa ja sitä kautta myös todentaa käsikirjoituksessa annettuja tietoja. Ilman Liinamaan tarkasti laatimaa kattavaa Öhquistin elämänvaiheiden kuvausta, jota voi hyvin luonnehtia ansiokkaaksi tutkielmaksi, jäisi julkaisu epäilemättä puutteelliseksi. Samalla Liinamaan kirjoitus muodostuu tulevan Öhquist-tutkimuksen kaivatuksi elämänekerralliseksi perustaksi, johon on luontevaa ja luotettavaa palata.

Öhquistin monivaiheisen elämän kirjon kokonaiskuva on vielä aukkoinen, vaikka tutkijat ovatkin viime aikoina löytäneet hänet uudelleen; saksalainen historian professori Manfred Menger varsinaisesti nosti Öhquistin esiin 1990-luvulla Suomen ja Saksan välisiä poliittisia suhteita luotaavissa artikkeleissaan. Matti Klinge on kirjoittanut Öhquististä artikkelin kosketellen erityisesti tämän kenraalikuvernöörin kansliavuosia. Klingen oppilas Michael Lutzeier on puolestaan käsitellyt opinnäytetyössään Öhquistin toimintaa lehdistöattaseana Suomen Berliinin lähetystössä. Öhquistin asema Suomen taidehistorian kentässä on parhaillaan selvitystyön alla, mutta esimerkiksi hänen kaunokirjallinen tuotantonsa ja käännöstyönsä odottavat yhä tekijäänsä.

Niihin liittyy myös Öhquistin kolmannen puolison Ritan rooli saksantajana ja kirjallisten virtausten välittäjänä Suomen ja Saksan välillä. Gisbert Jänicken Ernst Brausewetteriä koskeva

julkaisu [1] ilmestyi ajallisesti päällekkäin Liinamaan Öhquist-muistelmien kanssa eikä valitettavasti näin ehtinyt mukaan täydentämään muistelmien Öhquistin ”harmaan eminenssin” osaa vuosina 1901–1902 julkaistun *Finnländische Rundschau* -lehden kantavana voimana. Mutta Jänicken teos puolestaan osoittaa, miten Öhquistin paljolti unohdettu työ nousee nykyisin eri yhteyksissä yhä useammin esiin.

Elämänkerran suomennos seuraa tarkasti alkutekstiä ja on tyyliltään sujuvaa luettavaa. Liinamaa on vain varoen kommentoinut joitakin elämänkerrassa esiintyneitä suurimpia (ajallisia) ristiriitaisuuksia. Kommentteja ja selityksiä olisi voinut viljellä rohkeamminkin, koskien erityisesti tekstissä esiintyviä henkilöitä ja tapahtumia, joihin nykylukijalla ei ole elävää yhteyttä. Samoin kuvaa olisi voinut entisestään rikastuttaa kirjeenvaihdolla, yksittäisten kirjeiden suomennosten liittämällä mukaan teokseen.

Itse muistelmista lukijalle värittyvät tapahtumat niin Öhquistin kouluajasta Viipurissa ja Pietarissa, kesälomien vietto rovasti Öhquistin omistamilla maataloilla Karjalan kannaksella ja Laatokalla, opiskeluajasta Pietarissa ja Moskovassa, kuin asettumisesta pieneen, kieliriitaiseen provinssikaupunki Helsinkiin. Kenraalikuvernöörin kansliaa Öhquist kuvaa jännittävästi sisältäpäin, ”routavuosien aikana” sen viimeisenä suomalaisena virkamiehenä. Kansliasta käsin – Venäjän salaisen poliisin toimiston sijaitessa hänen naapurihuoneessaan – Öhquist johti Saksaan suuntautunutta maanalaista ja enemmän tai vähemmän maanpetoksellista venäläisvastaista propagandatyötä.

Muistelmissaan Öhquist myös vaikenee: hän ei lainkaan mainitse pitkäaikaista työtään yliopiston saksan kielen lehtorina, eikä esittele moninaista julkaisutoimintaansa tai epäilemättä laajaa taiteilijoista ja poliitikoista koostunutta ystäväpiiriään. Suomen ensimmäisen shakkiklubin perustaja viittaa vain ohimennen rakkaaseen harrastukseensa eikä myöskään salli lukijan astua hänen yksityiselämänsä.

Samalla, kun muistelmat avartavat kuvaa Öhquistin identiteetistä saksankielisenä ja suomenkielisenä, mutta koskaan Suomeen juurtumattomana kodittomana pyhiinvaeltajana (jollaiseksi hän itsensä mielellään kuvasi), ne jättävät myös tilaa arvailuille ja arvoituksille. Alkuperäinen käsikirjoitus päättyy teatraaliseen: ”Und dann kamen meine schweren, verrückten und tragischen Jahre 1907–1913. Und darüber schweige ich.”

Vaiettu homoseksuaalisuus?

Vaikeneminen ja muukalaisuus peilautuvat teemoina myös Harri Kalhan teoksessa *Tapaus Magnus Enckell*. Kirja ei esittele Enckelliä taiteilijana eikä hänen taidettaan perinteisessä elämänkerrallisessa muodossa, vaan kirjoittaja tutkii diskursianalyysin avulla Enckellin taiteen synnyttämää vuoropuhelua. Taulujen sijasta huomio kiinnitetään niistä kirjoitettuun kritiikkiin, keskusteluun ja – vaikenemiseen. Yksinkertaistettuna kyse on seksuaalisuusdiskursseja koskevasta analyysistä, siitä miten seksuaalisuuteen liittyvät teemat esiintyvät tietyissä taiteilijaa käsittelevissä teksteissä ja miten Enckellin homoseksuaalisuus on peitelty piiloon Enckellin taidetta koskeneessa keskustelussa.

Kirjan kertomus alkaa diskurssianalyysiin pohjaten, toisaalta kirjoittaja sanoutuu jo johdantokappaleessa irti puhtaasta historiallisen tekstiaineiston analyysistä (ja myöhemmin asettaa perinteisen taidehistoriallisen metodologian uskottavuuden nykytilanteessa kyseenalaiseksi) ja liittää kirjaan Enckellin teoksia koskevaa omaa diskurssiaan, omia tekstejään, joita hän kutsuu teosluennoiksi. Näiden kautta Kalha päätyy käsittelemään poikkeavuuden teemaa ja seksuaalisuuden mytologisointia sekä purkamaan homofobioita.

Kirjan sisällön kaksijakoisuus – toisaalta pyrkimys tekstianalyysiin, toisaalta halu tuottaa vapaasti assosioiden omaa subjektiivista diskurssia – horjuttaa perinteisessä mielessä esityksen rakennetta ja luettavuutta. Tieteellä on omat konventionensa, mm. pyyteensä objektiivisuuteen ja verifiointiin. Näistä konventioista kirjoittaja kuitenkin vapauttaa itsensä asettamalla työnsä jälkistrukturalistiseen ”post-disiplinääriseen todellisuuteen”. Kirjoitettu subjektiivinen kertonta vapauttaa näin itsensä myös kaikesta kritiikistä.

Kritiikin mahdollisuudesta riisuttunakin lukija jää paikoin kysymään teemojen käsittelytavan ja käytetyn lähdeaineiston perään – ellei hän jättäydy pelkästään seikkailuun polveilevien, sanojen merkityksillä ilakioivien ja paikoin lähelle banaliteetteja vajoavien teosluentojen kanssa. Valitsemiensa tekstien kautta Kalha pyrkii omin sanojensa mukaan tekemään vaiennetun näkyväksi: kieleen kätkeytyjä merkityksiä ja niiden kirjoittamisen mutkikkuutta Kalha kuvaa oivalisesti kirjan Sigurd Frosteruksen esseetä käsittelevässä luvussa.

Osio taidekritiikin merkityksestä eri aikoina kansallisuuden ja kansallisen taiteen kuvan

luomisessa on lyhykäisyydessäänkin ajatuksia herättävä. Vaikeneminen historiankirjoitusta johdattelevana ja ohjaavana tekijänä on työssä keskeisellä sijalla. Näitä jumiutumia on syytä purkaa, mutta niiden työstö vaatii myös kykyä asettautua tutkittavaan aikaan. Kalhan tapauksessa jää miettimään kirjoittajan sisuuntunutta ja tuomitsevaa ”miksi sitä ei ole sanottu” -asennetta aiempaan homoseksuaalisuudesta vaikenemiseen. Tänäpäin puhumme homoudesta nykyajan termein ja oman aikamme ymmärryksellä. Miten asiasta kyettiin puhumaan Enckellin aikana, tai 50 vuotta sitten? Tapahtuneen ymmärtävä erittele on nykytutkimuksen haaste.

Tarina vailla loppua

Kalhan teoksessa käsittelyn intentionaalisuus pistää silmään. Enckellin töiden värejä koskeva diskurssi (tulkittuna kiertoilmauksena taiteilijan poikkeavasta seksuaalisuudesta) jää leijumaan ajastaan irralleen ikään kuin 1900-luvun alun taidemaailman kiista väristä ja neoimpressionismista olisi koskettanut yksinomaan Enckelliä. Naiskriitikoiden tekstejä, joiden erilaisesta Enckell-tulkinnasta kirjoittaja huomauttaa, ei tarkemmin pureta. Tutkimus tuntuuikin jo alkuasetelmiltaan keskittyvän suomalaisen taidehistorian suuriin nimiin, joiden tuottamasta diskurssista ilmeisimmin irtoavat myös runsaimmat ja sopivimmat johtopäätökset. Esimerkiksi Onni Okkosen *Suomen taiteen historia* on mukana tutkimusaineistossa, mutta Johannes Öhquistin vuonna 1912 ilmestynyt taidehistoriateos ei. Eikö kirjoittaja tunne teosta vai eikö Öhquistin esittämä Enckell-teksti ole tarpeeksi ”sytyttävää” lähdeaineistoksi?

Enckellin varhaistuotannon aikalaiskritiikkiä kirjassa ei käsitellä systemaattisesti. Osaa aikalaiskeskustelusta kirjoittaja esittelee myöhemmin ilmestyneessä artikkelissaan. [2] Tämä aineisto on jätetty pois kirjasta, koska varhaista aikalaiskritiikkiä olisi Kalhan mukaan voitu lukea skemaattisesti myöhemmän Enckell-diskurs-

sin valossa – mutta eikö nimenomaan se pitäisi tuntea ja lukea myöhemmän diskurssin lähdeaineistona, tutkimuksen teemasta ja (oletetuista) tuloksista riippumatta? Kalhan peräänkuuluttamasta kriittisestä etäisyydestä ja reflektiivisistä avoimuudesta huolimatta artikkelin tyypistetyt tekstilainaukset jättävät sivumaun niiden tarkoituseräisestä käytöstä: esimerkiksi Öhquistin aikalaisarviot symbolismista ja Enckellistä värityivät tehdyllä tekstilainauksella yksinkertaistetun formalistiseksi (formalismin Kalha edelleen tulkitsee väistöliikkeeksi seksuaalisuuden esiintuomisessa) ja valittu Öhquist-sitaatti arvoitukselliseksi koetusta *Melankolia*-teoksesta voidaan Kalhan mukaan ”ainakin hyvällä tahdolla” ymmärtää tulkintana yksilön sisäisestä kamppailusta seksuaalisuuden ristipaineissa.

Arvoitukset ilmaantuvat aina ihmisten suusta, eikä kerrottu tyhjenny yhteenkään kertomukseen. *Tapaus Magnus Enckellin* 300-sivuisen mutkaisen tarinan lävitse juoksetettu lukija saavuttaa tämän oivalluksen viimeistään kirjan loppukappaleessa – joka oivallisesti voisi toimia myös teoksen alkukappaleena, loppumattoman kertomuksen uutena alkuna. Kuitenkin kirjoittamisesta jo hengästynyt Kalha kysyy haikaillen kirjan lopussa, josko hän jo sanoi viimeisen sanan. Ei sanonut. Hän voi lohduttautua Öhquistin sadan vuoden takaisella runolla: elämä jatkaa kulkuaan muuttumattomana eikä koskaan löydy vapauttavaa, viimeistä sanaa.

VIITTEET

- [1] Jänicke, Gisbert: *Ernst Brausewitters finnländisches Abenteuer. Das Schicksal eines Übersetzers*. Schriftenreihe der Deutsch-Finnischen Gesellschaft e.V. Band 6, Berlin 2006.
- [2] Kalha, Harri: 'Siellä on taas poika!' Magnus Enckellin varhaistöiden aikalaisreseptiosta. *Keskellä marginaalia – mitt i marginalen. Taidehistoriallisia tutkimuksia* 33, Helsinki 2006.

Kirjoittaja on filosofian tohtori ja vapaa tutkija Berliinissä.